
SZ. SIMON ÉVA

A hódoltatás stratégiája

Az Oszmán Birodalom magyarországi határainak vizsgálata az adóösszeírások adatainak tükrében

1943-ban, amikor Fekete Lajos az esztergomi szandzsák területéről elkészítette az első szandzsákösszeírás – azaz a népességet és adóit településenként számba vevő részletes jegyzék – kiadását, rögtön egy térképet is mellékelte a kötet végére, amelyen a defterben szereplő településeket ábrázolta.¹ A Magyarország területére vonatkozó források kiadásában őt követő oszmanisták, mint Káldy-Nagy Gyula, Dávid Géza, Vass Előd és később jómagam is, szintén ezt a gyakorlatot alkalmaztuk, így a szandzsákösszeírás-kiadások szinte elmaradhatatlan részévé váltak a térképvázlatok. De mit is látunk valójában ezeken a térképvázlatokon? A választ keresve szeretném idézni két neves török történész szandzsákösszeírásokról alkotott véleményét: Ömer Lütfi Barkan megfogalmazása szerint a szandzsákösszeírások olyan dokumentumok voltak, amelyek hivatalosan és jogi szempontból is igazolták egy új tartomány elfoglalásának és a terület szultáni magánbirtokba vételének a tényét. Azzal a szándékkal hozták létre őket, hogy majd erre alapozva szervezzék meg a hadsereg ellátásának egyik alapjául szolgáló tímárrendszert.² Halil İnalcık pedig egyenesen úgy fogalmazott, hogy egy terület részletes szandzsákösszeírásának elkészítéséig és a tímárrendszer ottani alkalmazásáig az adott terület nem tartozott az oszmán országok közé.³ Az idézett állítások alapján úgy tűnhetne, hogy a jegyzékek elkészítését követően az összeírt régió már egyértelműen az Oszmán Birodalom

* A tanulmány és a benne szereplő térképek az OTKA K 108919 és K 132475 számú pályázatának támogatásával készültek. Elhangzott a III. Élet a török hódoltságban konferencián, 2015. november 13–14.

¹ FEKETE 1943.

² BARKAN–MERİÇLİ 1988, 16.

³ İNALCIK 1954, 103–104.

részévé vált, azaz a magyarországi szandzsákösszeírásokban foglalt helynevek is kijelölik azt, hogy egy adott időszakban az Oszmán Birodalom a magyar területeket meddig vonta fennhatósága alá. Nota bene, ily módon meghatározható lenne az Oszmán Birodalom határa. Ez az állítás közigazgatási, helyesebben adminisztratív értelemben igaz is. Az így kirajzolódó határvonal azonban soha nem volt az Oszmán Birodalom és a Magyar Királyság hivatalos határa. A két állam között a 16–17. században nem is került sor kölcsönösen elfogadott politikai határ meghúzására.⁴ Sőt, a szandzsákösszeírások által kijelölt adminisztratív határvonal – annak ellenére, hogy a kortársak mindkét részről tárgyalási alapnak tekintették a békekötések során – a 16. század második felétől kezdve szinte soha nem egyezett meg az oszmán és magyar végvárok által kirajzolt katonai határral sem. Részben éppen ez az ellentmondás volt az oka annak, hogy a megkötött békék nem tudtak, még a szemben álló birodalmak erejének fogytával sem hosszú távú stabilitást eredményezni.

A magyar hódoltságkutatás már korábban felfigyelt a szandzsákösszeírásokban megjelenő olyan határ menti kis közigazgatási egységekre, náhijékre, amelyek az oszmán határvárokon kívül feküdtek. Itt elsősorban Hegyi Klára kutatásaira hívnám fel a figyelmet.⁵ Az utóbbi időkig azonban azt nem vizsgáltuk szisztematikusan, hogy az oszmánok mikor milyen mértékben tudták befolyásukat érvényesíteni ezeken a területeken. Előadásomban most a Délnyugat-Dunántúlon fekvő szigetvári szandzsák legnyugatabbra lévő körzetének, a kanizsai náhije területének az adatait felhasználva egy olyan vizsgálat eredményeit mutatom be, amely a szandzsákösszeírások és az ugyanarról a területről készített kortárs magyar adóösszeírások adófizetésre vonatkozó terminusait hasonlít-

⁴ Az első magyarországi szandzsákösszeírások elkészítésének idején, 1546-ban, Niklas Graf zu Salm királyi főhadparancsnok a következőket mondta I. Ferdinánd királynak (1526–1564): „Királyi Felségtek és a török között nincs határvonal, vagyis a határ kijelölése nem történt meg.” Az oszmánok az 1566. évi hadjárat után a konstantinápolyi tárgyalásokon már szorgalmazták a határok megvonását és a magyar részre adóztatás betiltását. Ennek érdekében 1571 júniusában a szultáni udvar megparancsolta a budai beglerbégnak a határproblémák rendezését, aminek alapját az oszmán közigazgatásban használatos szandzsákösszeírások adták volna. Végeredményben azonban kiderült, hogy a határokat diplomáciai szinten lehetetlen stabilizálni, mert az oszmánok határfogalma eltér a keresztény országokétól. 1610-ben ismét készült egy lista a Kanizsa alá tartozó hódolt, illetve hódolatlan helyekről, de ehhez az összeíráshoz később szintén nem tartotta magát egyik fél sem. PÁLFFY 1999, 158. 3. jegyzet.; SZAKÁLY 1981, 99.; F. MOLNÁR 2008, 22.; valamint általánosságban 14., 26–34.; R. VÁRKONYI 1999, 38. A határok kérdésére vonatkozó alapvető megállapításokat tesz újabban: VEINSTEIN 2008, 93–114.

⁵ HEGYI 1993, 103–111.; HEGYI 2011, 323–332.; HEGYI 1995.

ja össze. A települések alávetettségének mértékére utaló terminusok alapján megpróbálom meghatározni, tipizálni, majd pedig kijelölni az adott területen a birodalom különböző határsávjait; és ezen keresztül bemutatni a magyarországi oszmán uralom kiépülésének menetét és jellegzetességeit.

1579. szeptember 23-án, amikor Ahmed bég elhelyezte kézjegyét a szigetvári szandzsák területét felmérő új szandzsákösszeíráson, hivatalosan is létrejött egy új közigazgatási egység, a szigetvári szandzsák kanizsai náhijéje. Ez a terület volt ekkor az Oszmán Birodalom legnyugatabbra fekvő körzete. Zala megye szinte teljes területét magában foglalta, de tartoztak alá Vas és még Sopron megyei települések is.⁶ Érdekessége részben abban állt, hogy a névadó magyar vár, Kanizsa magyar katonái valószínűleg csak mint nem kívánatos portyázókat ismerték az oszmánokat, talán nem is tudtak arról, hogy részévé váltak az oszmán adminisztrációnak.⁷ Még ennél is különlegesebb az, hogy az új körzet a magyarországi hódoltság legnagyobb náhijéjeként hatalmas területet, mintegy 3170 kilométeren² 528 települést foglalt magába. Ezek egytől egyig az oszmán katonai határt kijelölő török végvárrendszeren kívül, sőt, a magyar végvárak övezetén mélyen belül feküdtek, a Magyar Királyságban.⁸ Joggal vetődik fel tehát a kérdés, hogy milyen kritériumok alapján tekinthetjük az oszmán közigazgatás részének, a birodalom „határain” belül fekvőknek ezeket a helyeket.

Első lépésként érdemes végignézni a későbbi kanizsai náhijéhez tartozó terület oszmán uralom alá jutásának időbeli menetét. A régió hódoltatása már egy évtizeddel a szigetvári hadjárat előtt megkezdődött. Tojgun budai pasa 1555. évi őszi Somogy megyei támadása során többek között elfoglalta a Kanizsától keletre fekvő Babócsát és Kaposvárt. Ezzel egy időben a magyar végvár, Kanizsa körzetében – a frissen megszerzett határváraktól mintegy 50–70 kilométernyire – a stratégiaiailag fontos útvonalak mentén csapatai adófizetésre kényszerítették néhány falut. A helyek akkor még közigazgatásilag a Dél-Dunántúlon el-

⁶ Bayerische Staatsbibliothek, München (BSB) Cod. Turc. 138. fol. 104–155.

⁷ Kanizsa várát csak bő 20 évvel később, 1600. október 22-én vették be Damad Ibrahim nagyvezér seregei. A még magyar kézen lévő várak oszmán közigazgatási központtá emelésére jócskán találunk már korábbi példákat is. Így lépett elő kezdetben tudtán kívül Veszprém, Palota, Pápa, Vázsony, Győr vagy éppen a szandzsák egykori névadója, Szigetvár is szandzsák-, illetve náhijeközponttá.

⁸ A jelenség nem volt egyedülálló. Eger vára 1596-ban került oszmán kézre a hátszágában fekvő kisebb várakkal együtt. Az Eger háta mögött elterülő egri náhije a hatvani szandzsák összeírásaiban azonban már jóval korábban, 1570-től kezdve szerepelt. BAYERLE 1998, passim.

sóként létrejött mohácsi szandzsák alá kerültek. Kívül estek az oszmánok által megszállt területen, gazdaságilag mégis fennhatóságuk alá próbálták már vonni őket, mivel a szandzsákbégek birtokai közé besorolva hasznosítani kívánták az ekkor még nagyon bizonytalan jövődelmüket.⁹

Egy évtizeddel később, az 1566. évi hadjárat során a frissen szandzsákközponttá váló Szigetváron kívül oszmán kézre jutott Berzence, Segesd és az időközben a magyarok által visszafoglalt Babócsa is. Ezzel egy időben a későbbi kanizsai náhije területének délkeleti szegélyén ismét több tucat falu vetette alá magát az oszmán uralomnak, és a nyugatabbra fekvő régió is feldúlt állapotba került. Az újonnan meghódoltatott falvak távolsága a hozzájuk legközelebb fekvő oszmán vártól még mindig legalább 35 kilométer volt.

A hadjáratot követően a Szigetvárra beköltözött törökök rögtön elkezdték kiépíteni katonai és gazdasági közigazgatásukat. A szandzsák megalakulásakor a mohácsi/pécsi livától készen kapták az oszmán határvárakon szinte teljes mértékben belül fekvő görögali, babócsai és szentlőrinci náhijét. Ez a terület alkotta az új szandzsák magterületét. A tizedek és adók felmérése alapján határozták meg az itt fekvő települések adóját, melyek már fejadóval (*cizye*) is tartoztak. Ez a régió biztosította a szandzsák működéséhez szükséges anyagi hátteret. Ellátmányterületül szolgált mind a zsoldtímáros, azaz közös tímárbirtokkal fizetett várkatonaságnak, mind a tímáros szpáhiknak és előljáróiknak. (Lásd 1. számú térkép)

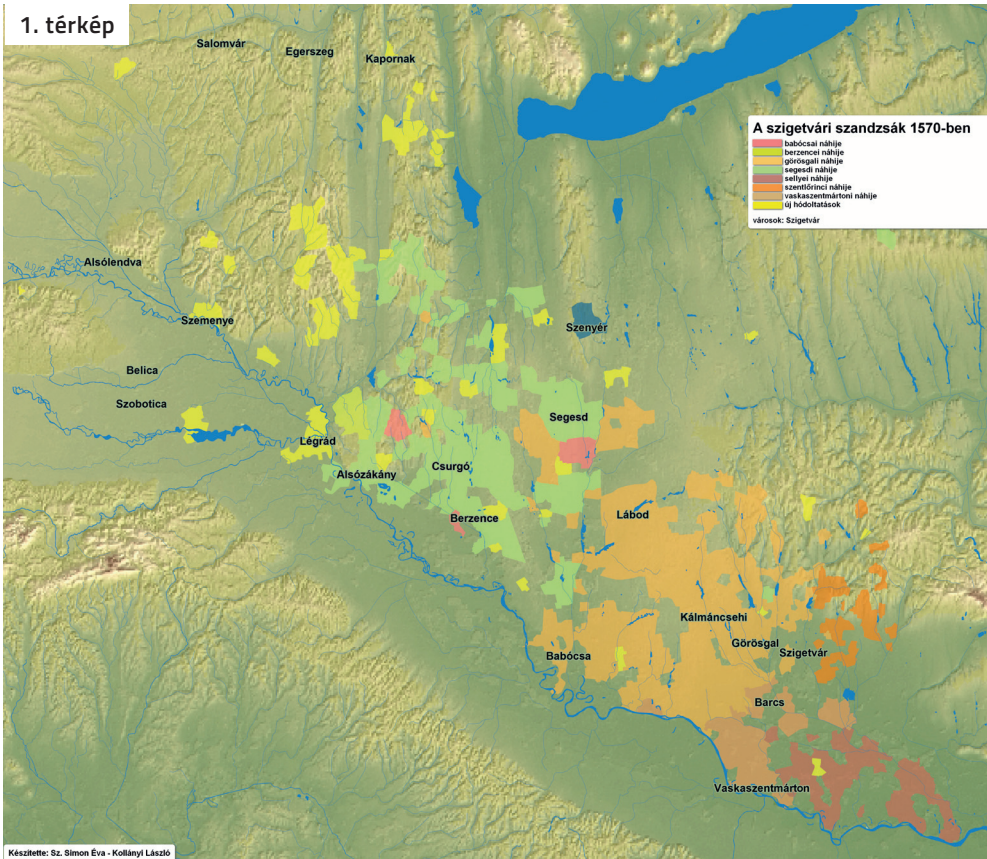
1566-ban újonnan alakították ki a területen a segesdi náhijét. Ez a közigazgatási egység az oszmán határvárakon részben kívül feküdt a Magyar Királyságban. Nyugat felé nyitott volt, ide jegyezték fel a Szigetvár elfoglalása során frissen adó alá kényszerített településeket, részben a későbbi kanizsai náhije területét is. Területe a magterületektől eltérően még csupán a tímáros szpáhik ellátását szolgálta.

1568 után az újonnan elfoglalt véghelyek katonasággal való feltöltése¹⁰ a közigazgatás racionalizálását és a katonaság ellátását biztosító újabb járások létrehozását is szükségessé tette. Még 1568 nyara előtt leválasztották a segesdi náhijéről a Berzence és Segesd hátában fekvő, az oszmán és magyar határvárak

⁹ Szandzsákbégi birtokok: Garabonc, Merenye, Újlak, Bakónak, Karos, Galambok, Salgod, Szentjakab. Österreichisches Stadtsarchiv (ÖStA) Orientalische Handschrift in der ehemaligen Konsularakademie in Wien Krafft 284. fol. 427–428. Sz. SIMON 2014, 147.

¹⁰ 1568-tól gyalogos és lovas katonaság került a frissen megszerzett Babócsába és Berzencére, megerősítés után 1572-től Segesdre. HEGYI 2007, 1312–1333.

1. térkép



között megszerzett, stabilizálódó területeket. Ezzel a Szigetvári szandzsák nyugati peremén ismét létrejött egy új náhije, a berzencei.¹¹ Azonban nem csak a határ-
várak közötti részekre, hanem a magyar védelmi vonal mögött fekvő területekre is megpróbálták már kiterjeszteni befolyásukat. A tímárrúznámcsékban – azaz a naponta vezetett birtokadományozási naplókban – 1568 szeptemberétől jelentek meg az elemzésem fő tárgyát képező kanizsai náhije önállósodásának kezdetére utaló elszórt adatok.¹² A szigetvári szandzsák első szandzsákösszeírása, amely valószínűleg 1569-ben készült el, azonban nem maradt fenn. Ezért nem lehet pontosan megállapítani, hogy az összeíráson belül már különálló egység volt-e a kanizsai

¹¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Tapu Tahrir defterleri (TT.d.) 503

¹² BOA Timar-Zeamet Ruznamçe defteri, DFE.RZ.d. 25.

náhije. Csak a későbbi adatok alapján valószínűsíthető, hogy ekkor még nem volt különálló közigazgatási egység. A szerveződő új körzet részben a korábbi segesdi náhije magyar határvárakon belül eső pereméből, részben a szigetváriak által 1566 után frissen adó alá kényszerített területekből állt. Csupa még felméretlen, becslés szerint megállapított adójú település tartozott hozzá. Az új körzet így Segesd korábbi szerepét vette át. Kiterjedéséről először az 1570. évi tímárdefterekben megjelenő 82 Kanizsához tartozó (tabi-i Kanija) település ad pontosabb képet, melyek többsége már a magyar végvárvonalon belül feküdt.¹³ Ezeket a helyeket már szintén megpróbálták gazdaságilag hasznosítani. Nagyobb részüket névleges javadalomként a szpáhik birtokaihoz csapták. A tömb nyugati peremén pedig újabb stratégiai jelentőségű településeket soroltak a szandzsákbégek hászbirtokai közé.¹⁴

A következő fennmaradt oszmán forrásunk az 1579-ben Ahmed bég által készített szandzsákösszeírás. Ez már a kialakult és stabilizálódott szigetvári szandzsák kereteit mutatja.¹⁵ Nyolc magterületi (siklósi, sellyei, vaskaszentmártoni, görösgáli, szigetvári, babócsai, berzencei, segesdi) és egy peremterületi (kanizsai) náhijére tagolódott. Nyugati, északnyugati oldalról továbbra is nyitott volt. Ezen a határszakaszon a pillanatnyi hatalmi viszonyok függvényében hol nőtt, hol csökkent a hozzá tartozó települések száma. Az 1579. évi összeírás idején érte el legnagyobb kiterjedését. Folyamatos növekedésének az 1577–1580 között kiépített Kanizsa vár központú Habsburg–magyar végvárláncolat szabott gátat. 1579-ben már a magyar végvárvonaltól mintegy 100 kilométer mélységben tartozott hozzá több mint félezer királysági település, elsősorban a Bécs irányában fekvő Zala, Somogy és Vas megyék területéről. (Lásd 2. számú térkép)

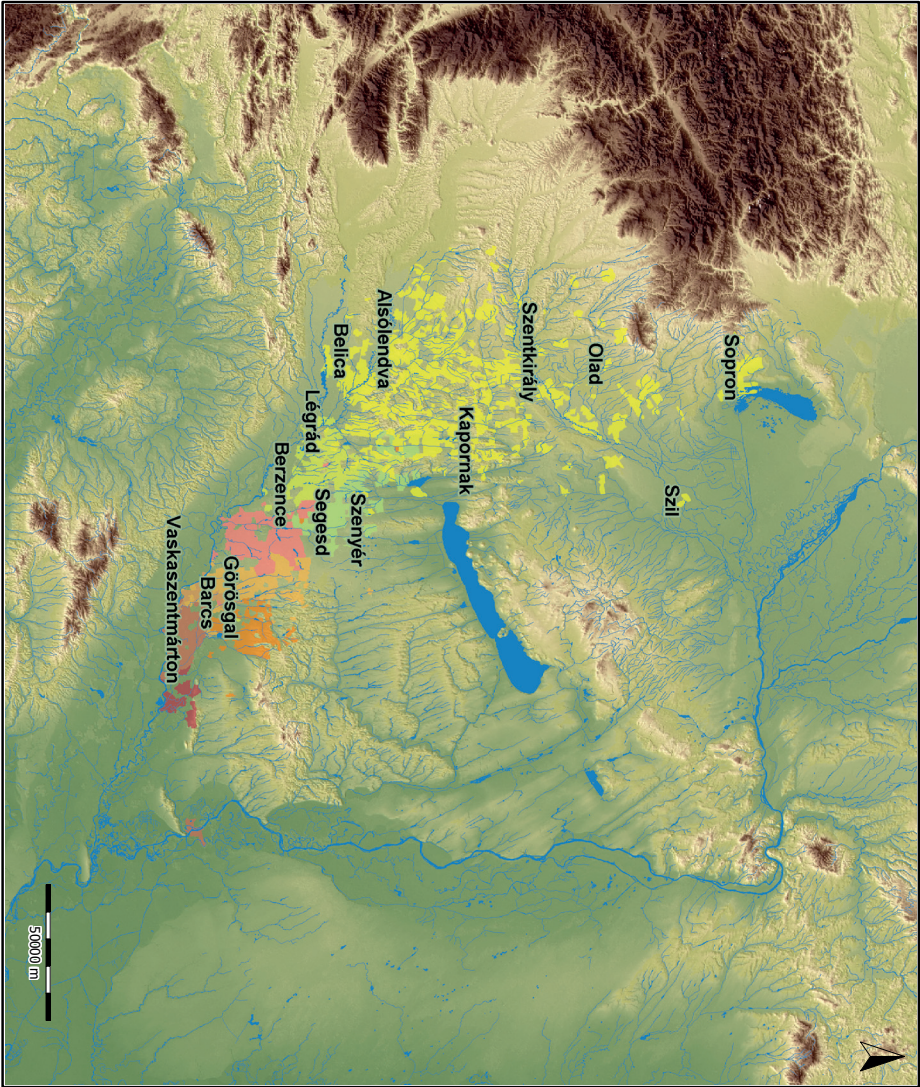
Arra vonatkozóan, hogy a szigetvári szandzsák 1569. évi elveszett és az 1579. évi vizsgált szandzsákösszeírásának elkészítése közötti időszakban valóban megtörtént-e ennek a több mint félezer településnek az alávetése, s ha igen, mikor és milyen lépésekben, a török források alapján semmit sem tudunk meg. A második szandzsákösszeírás adatai alapján 1579-ben mintegy 70 kilométerrel húzódtott nyugatabbra az adminisztratív határ az 1569. évihez képest. A tímárdefterek és a tímárrúznámcsék csak a már elkészített szandzsákösszeírásokban szereplő helyek birtokosváltzásait rögzítik, az újonnan adózás alá vont telepü-

¹³ BOA TT.d. 503, BOA TT.d. 480, BOA TT.d. 505.

¹⁴ Szandzsákbégi birtokok: Mórchely, Újudvar, Egyeduta, Petri, Rígyác, Eszteregnye, Almaszeg Ol-tárc, Istvándi, Eger, Kondakor, Horváti, Szentpéterúr, Rokolyán. BOA TT.d. 503. 8. p.; Sz. SIMON 2014, 167.

¹⁵ BSB Cod. Turc. 138. fol. 104–155.

1:960000



MNL, VIZ VONAL Direct Oracle Client Oracle
MNL, VIZ FOLT Direct Oracle Client Oracle
Náhlélek, kazák, stb. - Szigetvár-1579.01.01-157
Babcsa náhléle
Berzence náhléle
Görsögal náhléle
Kározsza náhléle
Segesd náhléle
Selye náhléle
Sikta náhléle
Szigetvár náhléle
Vaskaszentmárton náhléle
domborzat
Tépelülésipusok - Szigetvár-1579.01.01-157

2. térkép

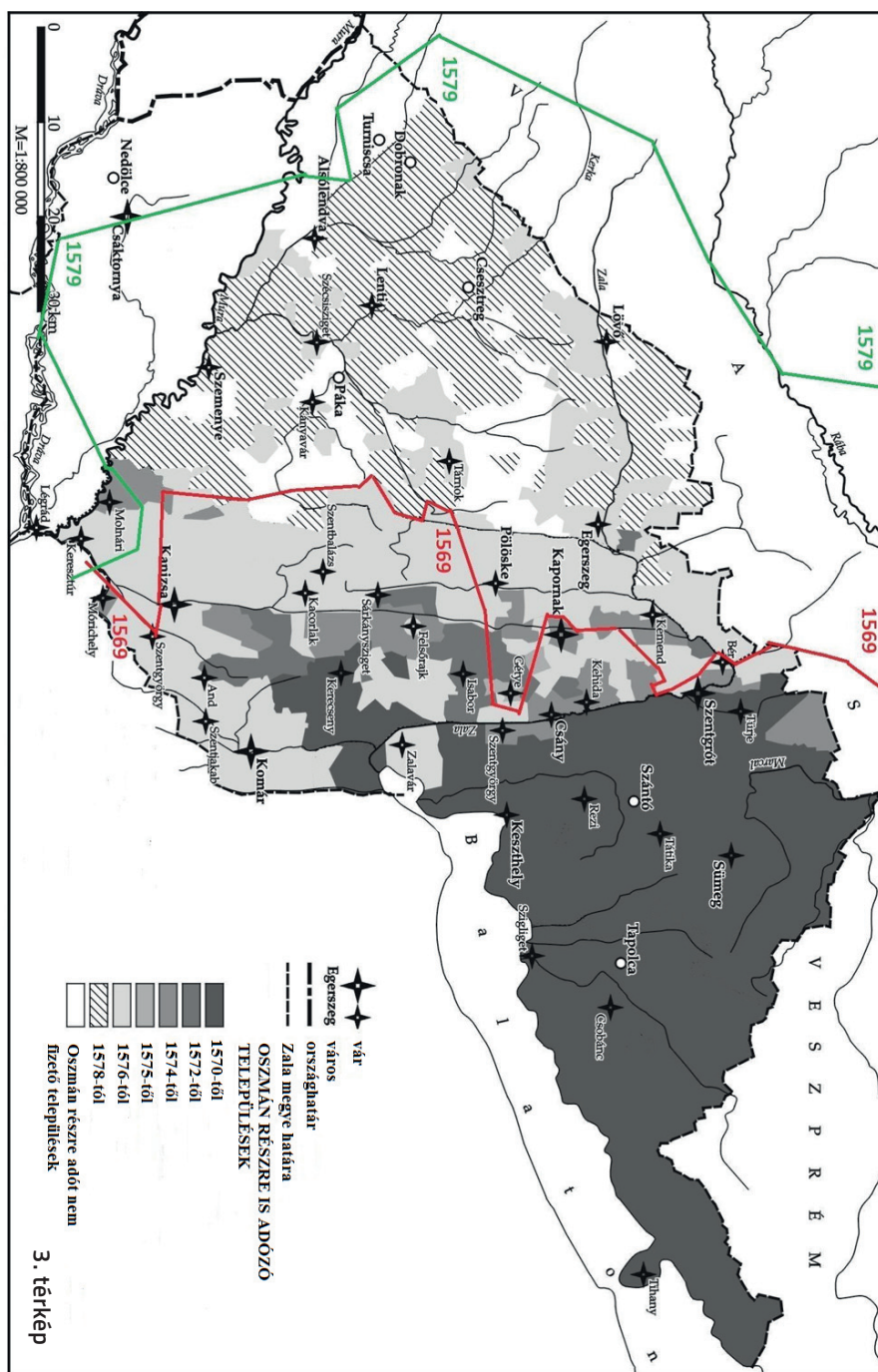
Printed with TauGIS Editor

léseket nem jegyzi fel. Ez esetben tehát, ha a szigetvári szandzsák 1569-ben meghúzott adminisztratív határát a következő évtizedben átlépte az oszmán adóztatás, akkor a birodalom új, immáron adóztatási határáról az oszmán források alapján nem kapunk képet. A probléma megoldását csak a terület magyar összeírásaitól várhatjuk.

A rovásadó-összeírásoknak nevezett magyar adóösszeírások 1546–1696 között általában 2–3 évente készültek. A Magyar Nemzeti Levéltárban őrzött 64 kötetből álló sorozat néhány darabja kiváló lehetőséget biztosít a szigetvári szandzsákösszeírás adatainak kiegészítésére, az eltelt időszakban a frissen oszmán adót vállaló települések térképre vetítésére és az adóztatási határok ábrázolására. A magyar összeírások a helységek nevének felsorolásán kívül tartalmazzák a magyar birtokosok nevét, a használatukban lévő adóköteles háztartások (*porta*) számát és állapotát (például: *combusta*=felégetett, *deserta*=üres), a jobbágyok jogállását, és – ami a vizsgálat szempontjából a legfontosabb – feltüntetik, hogy egy nevezett helység adófizetője-e az oszmánoknak is (*subjectus*) vagy sem. Ez az utolsó adat teszi lehetővé a folytonos mozgásban lévő adóztatási határ változásainak megállapítását.¹⁶

Az 1570. évi rovásadó-összeírás adatai a szigetvári hadjárat során feldúlt, majd 1579-ben már a kanizsai náhijéhez összeírt települések viszonylag gyors regenerálódását mutatják. Ez a folyamat a rovásadó-összeírások szerint ekkor még nem járt együtt az oszmán részre fizetett adó vállalásával. Alig találunk még a helységek között oszmán részre is adót fizetőt. A magyar adóösszeírások alapján a falvak nagyarányú behódolása csak az 1576. évtől kezdve figyelhető meg. 1576-ig tehát nem érte el a birodalom adminisztrációs határát az adóztatási határ. Az adóztatási határ valahol a berzencei náhijéhez tartozó, határvárak közötti területen merevedett meg. 1574-ben és 1575-ben jelentek meg a magyar összeírásokban a felégetett és elhagyott (*combusta*, *deserta*) jelzővel ellátott helyek, ami az új régió adóztatásának előkészítésére indult oszmán portyasorozatra utal. A támadások eredményeként 1576-ban Kanizsa előterében több őrház lerombolása is sikerült az oszmán katonaságnak, ennek következtében szabadabb út nyílt a magyar határváraktól nyugatra, a királyságban fekvő területek felé. Ezt követően a későbbi náhije egyre nagyobb része nevezte magát a török adófizetőjének. 1574-ben még csak 10,7%, 1576-ban már 51,8%, 1578-ban pe-

¹⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) Magyar Kincstári Levéltárak, Magyar Kamara archívuma (E 158) *Conscriptiones portarum*.



dig már 75,1%. A térképen láthatjuk, hogy 1576-ban volt az a fordulópont, amikor a birodalom adminisztrációs határát nemhogy elérte, de nyugati és különösen északi irányban át is lépte az adóztatási határ. Az 1569. évi összeírásban pusztán adminisztratív eszközökkel kijelölt igényterület tehát ekkor vált valószínűsítésként adóztatott területté. (Lásd 3. számú térkép)

Az adóhatár 1576. évi hirtelen áthelyeződése mögött meghúzódó események részleteibe David Ungnad Habsburg portai követ Rudolf császár (1576–1612) számára küldött egyik 1577. szeptemberi jelentése enged betekintést. Ungnád, a korábbi szigetvári bég, Pirsíz Ali (1571–1573) egy az uralkodóhoz, III. Murádhhoz (1574–1595) intézett feljelentésének tartalmát idézi tudósításában. A szöveg arról számol be, hogy Pirsíz Ali utódja, Szári Ali szigetvári szandzsákbég (1573–1577; 1577–1579) mintegy négyéves bégsége alatt gyakran „kibontott zászlókkal” vonult fel, és több mint 17 000 embert hurcolt már el, és több mint 500 települést tett pusztává. A kortársak attól féltek, ha tovább marad posztján, az egész terület el fog néptelenedni. A beszámoló szerint a Dráván túli Kapronca környéki és a Zala megyei lakosság a portyák következtében önként hajtott fejet neki, mivel a Habsburg-uralkodó nem tudott megfelelően gondoskodni védelmükről. Megbízottaik által először 3000 tallér védelmi pénzt küldtek el Szári Alinak, aki a pénzt elfogadta, majd megölette a küldötteket. Ezután újabb 7000 tallér átadásáról szól a beszámoló, és arról, hogy azzal egy időben több mint 200 település vállalta a tribut, azaz az adó fizetését.¹⁷

David Ungnad jelentéséből egyértelműen kiderül, hogy már az új szandzsákösszeírás elkészítése előtt a portyák során szerzett tapasztalatok és a megfélemlített lakosság küldötteinek információi alapján több mint 200 helység adójának megállapítása történt meg. Ez az esemény pontosan tükröződik az 1579. évi szandzsákösszeírás adataiban is. A kanizsai náhije defterét elkészítő Ahmed bég a náhijéhez tartozó 528 település listáját ugyanis két, szerkezetileg is jól elkülöníthető szakaszra osztotta. Az összeírás első részében találjuk azokat a helyeket, amelyek a magyar összeírások adatai szerint is 1578-ig vállalták az oszmán adót. Ebbe az első részbe 210 helység adatai kerültek. A települések nevének bejegyzése után a családfők és a nőtlen férfiak felsorolása, végül a dzsijefizető hánék számának megadása után adójuk megállapítása (hâsil) következik. Az adómegállapítás itt a határterületen, ellentétben a szandzsák keletebbre fekvő törzsterületi náhijéivel, nem az adófajták részletezése, a ter-

¹⁷ ÖStA HHStA Türkei (Turcica) I. Karton 34. Konv. 3. [1577. I–II.] fol. 76–78.

mények pontos felmérése alapján, hanem átalányban történt. Az adóösszegek szinte kivétel nélkül kerek számra végződnek, ami alátámasztja az Ungnad követ beszámolójából megismerteket, miszerint alku született a területen a bég és a lakosság küldöttei között az adó összegéről. Az 1579. évi lajstrom eleje tehát nem más, mint az 1576-ban Szári Ali bégnek fejet hajtó települések listája. Ezek a helyek az 1579. évi összeírás elkészülte előtt már akár több évvel adófizetői voltak a szigetvári szpáhiknak.

Miközben tehát az Oszmán Birodalom katonai határa az 1579. évi összeírást közvetlenül megelőző időszakban még a Babócsa–Berzence–Segesd–Szőcsény vonalon állt, adminisztrációs határa az 1569. évi szandzsákösszeírásban rögzítve a még sokáig magyar kézen lévő Kanizsától nyugatra húzódott mintegy 20–30 kilométerrel, az oszmán katonaság már mintegy 70 kilométerre is adóztatott Kanizsa háta mögött a Magyar Királyságban. Az újonnan hódoltatott és adó alá vont, eddig össze nem írt települések viszont egészen 1579-ig nem kerültek bele a szandzsákösszeírásba, azaz az oszmán összeírások terminusával élve defteren kívüli (*hâric ez-defter*) helyek lettek. A defteren kívüli helyek terminusa tehát a határvidéken az Oszmán Birodalom katonai és korábbi adminisztrációs határán kívül fekvő, de az oszmánok számára mégis adót fizető, újonnan összeírt településeket jelenti. Egy 1580 januárjában kelt tímárrúznámcsbe bejegyzés pontosan meghatározza az ilyen települések hódolásának mértékét is. Az újonnan kinevezett szigetvári bég, Haszan (1580–1581) kinevezésének feltételeit tartalmazó bejegyzés szerint: „a Szigetvári és a Székesfehérvári szandzsák végvidékéről kikerülő rabok ötöd-adóját, illetve az említett szandzsákokban a defterbe be nem jegyzett falvak dzsizje-adóját a szultáni hász-jövedelmekhez” kellett kapcsolnia.¹⁸ Haszantól tehát a határvidéken olyan adóprés alkalmazását várták, ami a defteren kívüli települések esetében már nemcsak a hódoltató katonaság, a szpáhik és az őket irányító bég, hanem az államkincstár számára is bevételt hoz. Azaz a kanizsai náhije összeírásának első felében megjelenő, a korábbi adminisztrációs határon kívül eső helyek ugyan az iszpendzseadó határán már belül voltak, de a dzsizjehatáron még kívül feküdtek. A magterületek településeihez képest gazdasági szerepüket csak félig tudták betölteni, ezért csupán a birodalom peremterületének tekinthetők.

Az 1579. évi összeírás második részében található további 318 helyet hiába keressük a rovásadójegyzekek kettősen adózó települései között. Egytől egyig

¹⁸ ÖNB Mxt. 597. fol. 158.

csak magyar részre adóztak. Lakosságuk behódoltatása tehát 1579-ig még a szpáhiknak sem sikerült. Adataik mégis bekerültek a szandzsákösszeírásba, bár csak nagyon hiányosan. A települések nevét követően sem az adófizetők neve, sem a dzsijehánék száma nem szerepel, csupán a helységek egy összegben megjelölt adója olvasható. Ez az adó azonban minden esetben rendkívül alacsony összeg volt. Az adóösszeg mellett gyakran a „hâli ez-raiyyet” azaz „adófizetők nélkül” formula áll. Ez a formula a törzsterületeken mindig a lakatlanként, pusztaként (mezraa) összeírt települések neve mellett jelent meg. Az 1579. évi defterben a peremvidéki kanizsai náhije területén „râjâk nélkül” összeírt települések között azonban a magyar összeírások adataiban soha nem találunk sem deserta, azaz elhagyott, sem combusta, azaz felégetett jelzővel ellátott helyet. Minden település lakott volt, és fizette a magyar állami adót. A râjâk nélkül kifejezést a kanizsai náhije területén tehát más értelemben használták. Olyan, még hódolatlan lakott településekre alkalmazták, amelyek az oszmán adóztatás szempontjából voltak adóalany nélküliek, azaz üresek, mivel nagy távolságuk és nehéz megközelíthetőségük miatt lakosaik közül név szerint még nem tudtak összeírni senkit. Ezek a helyek valójában csupán igényterületek voltak, melyekre, ugyan csak névlegesen, de már kiterjesztették az adminisztratív határt. Ezzel kijelölték a terjeszkedés további tervezett irányát. Ezt támasztja alá a leendő birtokosok számára gyakran a települések neve mellé útbaigazításként írt helymeghatározás is, amely egy nagyobb vár, jelentősebb település vagy átkelő körzetéhez tartozóként jelölte meg az adott helyeket. Behódoltatásukra 1580-ban a fent említett Haszan bég kapott utasítást. Feladata a területen élők megtörése volt, mégpedig a jól bevált módszerekkel, a lakosság megfélemlítésével és az intenzív foglyszédéssel, melynek illetékét, a foglyötödöt a kincstár számára kellett továbbítania.¹⁹

Az 1579. évi szandzsákösszeírás után tehát, miközben az Oszmán Birodalom katonai határa továbbra is a Babócsa–Berzence–Segesd–Szőcsény vonalon állt, adóztatási határa mintegy 70 kilométerrel nyúlt be Kanizsa vára mögé, adminisztrációs határa már mintegy 100 kilométerre húzódott a magyar végvár vonal mögött a Magyar Királyságban. A jelenség magyarázata a terjeszkedés stratégiájában kereshető. Amikor 1566-ban lezárult a várháborúk korának nevezett fegyveres hódítási periódus, a török államvezetésnek más módszerrel kellett fenntartania a folyamatos terjeszkedést. Ez a módszer a fegyverek ereje

¹⁹ A magyarországi rabkereskedelemre és a foglyötödre: PÁLFFY 1997, 5–78.; FODOR 1996, 139–140.

mellett a bürokrácia eszközeit helyezte előtérbe. Ezért megnőtt a szisztematikusan vezetett gazdasági iratok, elsősorban az oszmán uralom legitimálását is szolgáló szandzsákösszeírások szerepe, amelyek a törzsterületek mellett az épp csak beportyázott területek kiaknázzható gazdasági teherbíró képességét is felmérték, illetve felbecsülték, ezzel az ott fekvő helyeket – oszmán szemszögből – egy csapásra a birodalom, azaz a magyarországi török „hódoltság” részévé tették. Az elért települések defterbe vétele azonban nem csupán az oszmán állam határainak adminisztratív kiterjesztését jelentette, hanem egyben lehetőséget is biztosított arra, hogy javadalombirtokok osztásával az államhatalom a szpáhikatonaság által valószínűsíthető területfoglalást hajtasson végre, ezzel teremtve meg az oszmán befolyás folyamatos növekedését a Magyar Királyságban.²⁰

Felhasznált irodalom

Levéltári források

Bayerische Staatsbibliothek, München (BSB) Cod. Turc. 138. fol. 104–155.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Tapu Tahrir defterleri (TT.d.) 503.

BOA Timar-Zeamet Ruznamçe defteri, DFE.RZ.d. 25.

BOA TT.d. 480.

BOA TT.d. 503.

BOA TT.d. 505.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) Magyar Kincstári Levéltárak, Magyar Kamara archívuma (E 158) Conscriptiones portarum.

Österreichische Nationalbibliothek (ÖNB) Mxt. 597. fol. 158.

Österreichisches Stadtarchiv (ÖStA) Orientalische Handschriften der ehemaligen Konsularakademie in Wien Krafft 284. fol. 427–428.

ÖStA HHStA Türkei (Turcica) I. Karton 34. Konv. 3. [1577. I–II.] fol. 76–78.

Szakirodalom

BARKAN–MERİÇLİ
1988

Barkan, Ömer Lütfi – Meriçli, Enver: *Hüdavendigâr livası tahrir defterleri*. Ankara, 1988.

²⁰ Vö. HEGYI 1993. 104. és passim.

- BAYERLE 1998 Bayerle Gusztáv: *A hatvani szandzsák adóösszeírása 1570-ből. Defter Mufassal-i Liva Hatvan*. Hatvan, 1998.
- FEKETE 1943 Fekete Lajos: *Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása*. Budapest, 1943.
- FODOR 1996 Fodor Pál: Adatok a magyarországi török rabszedésről. *Hadtörténelmi Közlemények*, 109 (1996) 2, 133–142.
- HEGYI 1993 Hegyi Klára: „Aranyásó szpáhik” a királyi Magyarországon. In: *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*. Szerk. Glatz Ferenc. Budapest, 1993. 103–111.
- HEGYI 1995 Hegyi Klára: *Török berendezkedés Magyarországon*. (História Könyvtár Monográfiák 7.) Budapest, 1995.
- HEGYI 2007 Hegyi Klára: *A hódoltság várai és várkatonasága*. I–III. kötet. Budapest, 2007.
- HEGYI 2011 Hegyi Klára: Birtokok, birtokosok, életutak a hódoltság északkeleti határvidékén. In: *Magyar történettudomány az ezredfordulón. Glatz Ferenc 70. születésnapjára*. Budapest, 2011. 323–332.
- İNALCIK 1954 İnalcık, Halil: Ottoman Methods of Conquest. *Studia Islamica* (1954) 2, 103–129.
- F. MOLNÁR 2008 F. Molnár Mónika: Az Oszmán és a Habsburg Birodalom közti határ kijelölése a karlócai békét követően (1699–1701). Doktori disszertáció, ELTE, Budapest, 2008.
- PÁLFFY 1999 Pálffy Géza: *A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526–1598*. Győr, 1999.
- PÁLFFY 1997 Pálffy Géza: A rabkereskedelem és rabtartás gyakorlata és szokásai a XVI–XVII. századi török–magyar határ mentén. (Az oszmán–magyar végvári szokásjog történetéhez). *Fons*, 4 (1997) 1, 5–78.
- Sz. SIMON 2014 Sz. Simon Éva: *A hódoltságon kívüli „hódoltság”*. Budapest, 2014. 147.
- SZAKÁLY 1981 Szakály Ferenc: *Magyar adóztatás a török hódoltságban*. Budapest, 1981.
- R. VÁRKONYI 1999 R. Várkonyi Ágnes: *A Királyi Magyarország 1541–1686*. Budapest, 1999, 38.
- VEINSTEIN 2008 Veinstein, Gilles: Megjegyzések az Oszmán Birodalom európai hatáiról (14–18. század). *Magyar Szemle*, 17 (2008) 1–2, 93–114.